

RAAD
LANDELIJK GEBIED

RAAD VOOR DIERENAANGELEGHEDE

1

DIERZIEKTEBELEID MET DRAAGVLAK

Advies over de bestrijding van zeer besmettelijke dierziekten

GEZAMENLIJKE UITGAVE VAN DE RAAD VOOR HET LANDELIJK GEBIED
EN DE RAAD VOOR DIERENAANGELEGHEDE

DEEL 1 - ADVIES

PUBLICATIE RLG 03/8
PUBLICATIE RDA 2003/08

DECEMBER 2003

Raad voor het Landelijk Gebied

Stationsplein 14, 3818 LE Amersfoort
tel. +31 (0)33 461 99 48, fax +31 (0)33 461 53 10
raad.landelijk.gebied@rlg.agro.nl, www.rlg.nl

Raad voor Dierenaangelegenheden

Bezuidenhoutseweg 73, Postbus 90428, 2509 LK Den Haag
tel. +31 (0)70 378 52 66, fax +31 (0)70 378 63 36
info@rda.nl, www.raadvoordierenaangelegenheden.nl

Raad voor het Landelijk Gebied

De Raad voor het Landelijk Gebied adviseert de regering en de beide kamers van de Staten-Generaal op de hoofdlijnen van beleid. De raad richt zich op strategische adviezen op de lange en middellange termijn en incidenteel op actuele zaken op korte termijn. Het werkterrein betreft het gehele beleidsveld van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, aangeduid als 'landelijk gebied'.

Stationsplein 14
3818 LE Amersfoort
telefoon: (033) 461 99 48
fax: (033) 461 53 10
e-mail: raad.landelijk.gebied@rlg.agro.nl
website: www.rlg.nl

publicatie RLG 03/8

Raad voor Dierenaangelegenheden

De Raad voor Dierenaangelegenheden is een overlegplatform van organisaties en deskundigen, dat de Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit adviseert over strategische vraagstukken op het gebied van de gezondheid en het welzijn van gehouden dieren. Hij baseert zich daarbij op de meest recente ontwikkelingen in de wetenschap en houdt rekening met de opvattingen die leven in de Europese, en in het bijzonder de Nederlandse, samenleving.

bezoekadres:
Bezuidenhoutseweg 73
2594 AC Den Haag

postadres:
postbus 90428, 2509 LK Den Haag
telefoon: 070 378 52 66
fax: 070 378 63 36
e-mail: info@rda.nl
website: www.raadvoordierenaangelegenheden.nl

publicatie: RDA 2003/08

Fotoverantwoording: ANP, Nederland, 01-04 2001,
Rotterdam: Een demonstrant laat met een bord zien dat hij het niet eens is met de ruiming van MKZ-verdachte dieren. Zo'n 100 demonstranten demonstreerden afgelopen zaterdag voor het stadhuis in Rotterdam tegen de maatregelen in de MKZ-crisis.
Vormgeving: Geerars Communicatie, Amersfoort

ISBN 90-77166-09-2

DEEL 1

ADVIES

1. Samenvatting	3
2. Adviesaanvraag	7
3. Afbakening	8
4. Analyse	9
5. Kern van het advies	13
6. Beantwoording van de adviesvragen	20

BIJLAGEN

1. Adviesaanvraag	27
2. Brief van Minister Veerman van 10 december 2002 aan de Tweede Kamer over de herziening van beleidsdraaiboeken	29
3. Totstandkoming van het advies	33
4. Geraadpleegde literatuur	35
5. Samenstelling van de raden	37
6. Overzicht publicaties van de raden	38

DEEL 2

ONDERBOUWING VAN HET ADVIES

is een aparte uitgave

1. SAMENVATTING

De Raad voor het Landelijk Gebied en de Raad voor Dierenaangelegenheden adviseren de minister van LNV op zijn verzoek over het maatschappelijk draagvlak voor het beleid aangaande de bestrijding van zeer besmettelijke dierziekten, zogenaamde A-lijst ziekten. De aanleiding daarvoor wordt gevormd door drie grote uitbraken van varkenspest, MKZ en vogelpest. Die hadden grote gevolgen voor de betrokken houders van dieren, voor de dieren zelf, voor de verschillende productie sectoren en ketens, hebben geleid tot ontwrichting van gebieden en weerstand opgeroepen in de samenleving. Het draagvlak voor het beleid is daardoor ondermijnd.

GEEN DRAAGVLAK ZONDER WIJZIGING VAN HET BELEID

De raden zijn van mening dat het draagvlak voor het beleid – en voor welk beleid dan ook – niet los kan worden gezien van de inhoud er van. Het advies gaat daarom niet alleen in op de gevoelens en belangen die maatschappelijk gezien in het geding zijn, maar ook op de inhoud van het dierziektebeleid. De raden zijn van mening dat er, ondanks de complicaties die besmettelijke dierziekten met zich mee brengen en het gebrek aan draagvlak op dit moment, blijvend plaats is in Nederland voor een duurzame veehouderij die produceert voor de markt. Voor ongewijzigd voortzetten van het bestaande beleid is het draagvlak – zowel in de sector als in de samenleving – niet meer aanwezig. Bij een volgende uitbraak zal de uitvoering op zo veel weerstand stuiten dat het beleid niet meer effectief kan zijn. Bovendien bestaat het risico dat als gevolg van dit beleid het draagvlak voor veehouderij in Nederland verdwijnt. Aanpassing van het beleid en pro-actief werken aan het draagvlak zijn daarom nodig.

RISICO VAN BESMETTELIJKE DIERZIEKTEN BLIJFT ALTIJD AANWEZIG MAAR KAN WEL WORDEN VERKLEIND

Aan het houden van dieren zal altijd het risico van besmettelijke ziekten verbonden zijn. Wel kunnen het risico en de gevolgen verkleind worden met veehouderijssystemen die robuuster zijn, dat wil zeggen bewuster omgaan met contacten tussen bedrijven, meer buffercapaciteit in stallen, en betere hygiëne, met snelle diagnostiek en maatregelen aangaande het vervoer van dieren. Met het oog op het verkleinen van het risico van insleep van ziekte zou het transport van levende dieren daarom drastisch moeten worden teruggebracht. Op Europees niveau wordt reeds gewerkt aan het stellen van striktere randvoorwaarden aan diertransporten met het oog op het welzijn van de dieren. Op korte termijn is een vergaande vorm van regionalisering van de veehouderij niet haalbaar, maar op de langere duur onvermijdelijk. De risico's van insleep van ziekten zijn ook verbonden aan het reizen van personen naar en van landen waar deze ziekten voorkomen. Dat geldt niet alleen voor degenen die werk-

zaam zijn in de professionele dierhouderij, maar ook voor mensen die hobbydieren houden.

Een hoger niveau van hygiëne is in dit verband eveneens van belang. De invulling daarvan kan verschillen. Het mag bijvoorbeeld niet leiden tot de suggestie dat uitloop van dieren niet meer zou mogen of dat veehouderijbedrijven niet toegankelijk zouden kunnen zijn voor burgers om op de boerderij producten te kopen of te recreëren. Uitgangspunt is hierbij dat het houden van hobbydieren en van productiedieren in verschillende systemen mogelijk is. Enerzijds dient het dierziektebeleid helder en eenduidig te zijn, maar anderzijds is er wel de uitdaging dat het zo veel mogelijk tegemoet komt aan de toegenomen diversiteit in het landelijk gebied: diversiteit tussen de onderscheiden groepen van houders van dieren, verschillende bedrijfssystemen en de verschillende belangen die in het geding zijn.

NON-VACCINATIEBELEID BEËINDIGEN OM GROOTSCHALIG RUIJEN ZO VEEL MOGELIJK TE VOORKOMEN

In de bestrijding is er behoefte aan een verruiming van de inzet van vaccinatie bij uitbraken. Het EU beleid is op dit punt wel in beweging, maar dit biedt nog onvoldoende ruimte gezien vanuit de Nederlandse situatie, met een op export gerichte veehouderij, een hoge en plaatselijk zeer hoge dichtheid van bedrijven en dieren én een sterk geurbaniseerd platteland. Met een grotere inzet van vaccinatie bij een uitbraak kan ruimen niet worden voorkomen, maar de noodzaak ervan en de schaal waarop kan wel in belangrijke mate worden teruggebracht. Wil dit beleid succesvol zijn, dan zal nadat vaccinatie bij de bestrijding wordt toegepast de verhandelbaarheid van dieren en producten binnen de EU, en in tweede instantie buiten de EU, van gevaccineerde, niet-geïnfecteerde dieren op zo kort mogelijke termijn gelijk moeten worden aan die van niet-gevaccineerde, niet-geïnfecteerde dieren. Hobbydieren waarvan vaststaat dat zij niet in het consumptiecircuït komen kunnen ook preventief worden gevaccineerd. De houders van hobbydieren moeten daarvoor zelf verantwoordelijkheid nemen. Dat vereist een door hen zelf te organiseren sluitende registratie van de dieren waarvan de lasten door de dierhouders zelf worden gedragen. Ook andere categorieën dieren zoals dieren in natuurgebieden en in dierentuinen vragen in dit verband om maatwerk. Ruimen van niet-besmette dieren moet voor deze beide worden uitgesloten. Besmette en zieke hobbydieren die zijn gevaccineerd worden wel geruimd.

ONDERZOEKSINSPANNINGEN INTENSIVEREN

Meer preventie en voorzorg, monitoring en *early warning*, snelle en *on-site* diagnostiek en beschikbaarheid van *marker vaccins* vereisen intensivering van onderzoeksinspanningen. Onderzoek, ontwikkeling en monitoring vereisen zowel op de nationale niveaus als voor de afstemming op Europees niveau een permanente groep die zich met al deze aspecten bezig houdt. Ook onderzoek naar de betekenis van een grotere weerstand van dieren tegen dierziekten is van belang. Voor de bestrijding van A-lijst ziekten is een hoger niveau van de algemene weerstand op zichzelf echter geen optie.

PRODUCTEN VAN GEVACCINEERDE DIEREN GEWOON CONSUMEREN

Dieren worden voor een aantal andere ziekten wel preventief gevaccineerd. De producten van dieren die bij een uitbraak van een A-lijst ziekte worden gevaccineerd kunnen gewoon worden geconsumeerd. De overheid moet hierover het publiek voorlichten. Gezien de morele oordelen die bij de bevolking leven, wijst men vernietiging van – voor consumptie geschikte – dierlijke producten af. Afspraken met ketenpartners (slachterijen, groothandel, detailhandel) zijn nodig om in voorkomende gevallen verwerking en afzet in goede banen te leiden.

VERDELING VAN DE KOSTEN

De kosten van de bestrijding van deze ziekten dienen in principe te worden gedragen door de houders van de dieren. De overheid zal echter blijvend moeten bijdragen in de kosten omdat algemene belangen mede het beleid bepalen en omdat de op de productie gerichte veehouderij de kosten niet volledig kan doorberekenen aan de afnemers. Dit is het gevolg van de verhoudingen op de afzetmarkten en van concurrerend aanbod vanuit andere landen tegen prijzen waarin deze kosten ook niet zijn verwerkt. Initiatieven om de systematiek van gezamenlijke publiek – private financiering (Diergezondheidsfonds) ook op Europees niveau gestalte te geven, verdienen ondersteuning. De schade van uitbraken voor derden zal door het voorgestelde beleid in belangrijke mate verminderen.

RESPECT VOOR DIEREN EXPLICIET EEN PLAATS GEVEN

Uit normatief-ethisch onderzoek blijkt dat de bevolking respect voor een normale levensloop van dieren een belangrijk moreel argument acht. Een meerderheid vindt het doden van besmette en zieke dieren bij een uitbraak van een zeer besmettelijke ziekte aanvaardbaar. Maar slechts een kleine minderheid acht het doden van gezonde dieren in zo'n situatie aanvaardbaar. Economische belangen van de export of internationale afspraken worden door een meerderheid van de bevolking als onvoldoende argumenten gezien voor het doden van niet-zieke dieren.

BELANGHEBBENDEN MEER BETREKKEN BIJ UITWERKING VAN HET BELEID

Bij de uitwerking van het beleid, onder meer in de herziening van de draaiboeken, moet aan alle groepen belanghebbenden de mogelijkheid worden geboden om te participeren. In de voorbereiding van dit advies bleken groepsbijeenkomsten een goede werkvorm te zijn om snel veel inbreng te genereren. De kracht van deze bijeenkomsten is de breedte aan zienswijzen en de grote hoeveelheid informatie die in korte tijd beschikbaar komen. De ervaringen met Multi Criteria Analyse geven naar de mening van de raden aan dat deze analyse kan bijdragen aan het inventariseren van belangen, maar niet kan dienen als integraal afwegingskader. De afweging van belangen blijft uiteindelijk een politiek-bestuurlijke verantwoordelijkheid.

UITVOERING VAN HET BELEID DOELMATIGER MAKEN

Beide raden zijn van mening dat wanneer bij preventie en uitvoering meer gebruik zou worden gemaakt van lokale kennis, lokale structuren en lokale contacten het draagvlak veel groter zou zijn en de uitvoering veel doelmatiger.

Een goede voorbereiding op crises omvat draaiboeken per dierziekte, die actueel zijn, die bekend en beschikbaar zijn en waarmee is geoefend. Er is een permanente voorziening nodig die verantwoordelijk is voor het onderhoud van de crisisorganisatie: actualisering van draaiboeken en het oefenen er mee, zowel binnen de organisatie als met betrokkenen daarbuiten.

Veel frustratie, woede en weerstand zijn bij de crises van de afgelopen zes jaar ontstaan doordat de indruk ontstond dat overheid en uitvoerende diensten niet wilden luisteren. De uitvoeringsorganisatie bij een crisis moet er daarom op worden ingericht om te luisteren, de dialoog aan te gaan en daar waar er ruimte voor is, suggesties over te nemen. Hierin zit overigens een opgaande lijn: de aanpak bij de vogelpest, met uitzondering van de ruiming van hobbykippen, werd op dit punt hoger gewaardeerd dan bij de MKZ.

OPVANG VAN SOCIALE EN PSYCHOLOGISCHE GEVOLGEN VERBETEREN

De sociale opvang van betrokkenen dient een plaats te krijgen in de herziene draaiboeken. Opvang en begeleiding bij ruiming moet primair worden geboden door mensen met kennis van en begrip voor de specifieke situatie van dierhouders. Deze vindt plaats in het kader van het Sociaal Economisch Plan en zal ook na afloop van een crisis voor een aantal betrokkenen nog gedurende langere tijd nodig zijn. Ten aanzien van de professionele hulpverlening door de geestelijke gezondheidszorg is een specifiek knelpunt de tijdige mobilisatie van de hulpverlening.

VOORZITTERSCHAP EU BENUTTEN

De regering heeft de afschaffing van het Europese non-vaccinatiebeleid als speerpunt genoemd. Het Nederlandse voorzitterschap van de EU in de tweede helft van 2004 dient hiervoor te worden benut. Aandachtspunten zijn verruiming van de inzet van vaccinatie, de handelbaarheid van producten en de financiering van de maatregelen.

2. ADVIESAANVRAAG

In zijn brief van februari 2003 heeft Minister Veerman van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) de Raad voor het Landelijk Gebied gevraagd hem te adviseren hoe het beleid voor de aanpak van de bestrijding van zeer besmettelijke dierziekten meer rekening kan houden met maatschappelijke waarden en belangen. Aanleiding voor deze vraag is het gebrek aan maatschappelijk draagvlak voor de wijze waarop deze ziekten worden bestreden. Dit kwam naar voren tijdens de drie grote uitbraken van de afgelopen jaren (KVP in 1997, MKZ in 2001, AI in 2003). Evaluatie van de MKZ crisis heeft uitgewezen dat er in de bestrijding onvoldoende balans was tussen de veterinaire en sector-economische aspecten enerzijds en de sociaal-maatschappelijke belangen anderzijds. Het advies is voorbereid in samenwerking met de Raad voor Dierenaangelegenheden en onder gezamenlijke verantwoordelijkheid uitgebracht.

In zijn brief stelt de minister dat in de toekomst een betere wegging nodig zal zijn van de verschillende belangen die een rol spelen bij het bestrijden van dierziekten. Dit om draagvlak te krijgen voor het bestrijdingsbeleid en om het vertrouwen van de samenleving te herwinnen. De minister van LNV heeft hiertoe gevraagd:

1. In beeld te brengen welke normatief-ethische aspecten en maatschappelijke gevoelens in het geding zijn bij de bestrijding van dierziekten zoals klassieke varkenspest en mond- en klauwzeer, dat wil zeggen dierziekten, waarvoor de bestrijdingsmaatregelen vaak verstrekkende economische, sociale en psychische gevolgen kunnen hebben.
2. Ter ondersteuning van het politiek maatschappelijke afwegingsproces te adviseren over de wijze waarop genoemde aspecten moeten worden gewogen.

3. AFBAKENING

Als uitgangspunt voor het vaststellen van de relevante dierziekten in dit kader is gebruik gemaakt van een advies van de Raad voor Dierenaanlegenheden dat eerder dit jaar is uitgekomen. De volgende ziekten zijn als relevant aangewezen:

- Runderpest (RP)
- Mond- en klauwzeer (MKZ)
- Pest van de kleine herkauwer (PPR)
- Klassieke varkenspest (KVP)
- Afrikaanse varkenspest (AVP)
- Blaasjesziekte (SVD)
- Vogelpest of Aviaire influenza (AI)
- Newcastle disease (NCD)

De dierziekten die in het kader van dit advies relevant zijn, komen elders ter wereld voor en kunnen zich, in geval van introductie, in Nederland handhaven. Het betreft uitsluitend ziekten die voorkomen op de zogenaamde A-lijst, die is opgesteld door de Office International des Epizooties (OIE). Ziekten op de A-lijst zijn zeer besmettelijke ziekten die zeer ernstig kunnen zijn en zich snel kunnen verspreiden zonder met nationale grenzen rekening te houden, ernstige sociaal-economische gevolgen of gevolgen voor de volksgezondheid hebben en van zeer groot belang zijn voor de internationale handel in dieren en dierlijke producten. Daarnaast is er de mogelijkheid van zogenaamde *emerging diseases*. Dit zijn dierziekten die voorheen onbekend waren, plotseling opduiken, soms ook menspathogeen zijn, waarvan landbouwhuisdieren drager kunnen worden en schade binnen de veehouderij kunnen veroorzaken die vergelijkbaar is met die van A-lijst ziekten. Het beleid zal daarom rekening moeten houden met deze mogelijkheid.

4. ANALYSE

De samenleving bemoeit zich nadrukkelijker dan vroeger met de veehouderij. Maatschappelijke wensen ten aanzien van milieu, natuur, landgebruik en dierenwelzijn brengen veehouders er toe de opzet van hun bedrijf en hun bedrijfsvoering aan te passen. Het overheidsbeleid ten aanzien van de veehouderij gaat zich meer op deze bredere belangen baseren, vertaalt dat in randvoorwaarden en stimuleert de aanpassing van bedrijven daaraan. Van de markt gaat echter een sturende werking uit die te vaak op gespannen voet staat met het streven naar duurzaamheid. De liberalisering van de wereldhandel, en de daarmee samenhangende aanpassingen in het Europees landbouwbeleid, sturen de veehouderij in de richting van kleinere financiële marges. Dat vereist verdere optimalisering van de bedrijfsvoering (hogere efficiency) of de keuze van een productaanbod dat zich meer onderscheidt naar kwaliteit en verscheidenheid met hogere financiële marges. Het resultaat is dat de Nederlandse veehouderij zich in een transitieproces bevindt. Dit proces levert spanningen op, die zich voor de producenten vertalen in onduidelijkheid en onzekerheid over het toekomstperspectief. In de samenleving is het merkbaar dat het draagvlak voor met name de intensieve veehouderij is afgenomen.

Binnen een periode van enkele jaren hebben zich drie uitbraken van zeer besmettelijke dierziekten in Nederland voorgedaan. De bestrijding van deze dierziekten heeft weerstand opgeroepen in de Nederlandse samenleving en heeft in de getroffen gebieden geleid tot ontwrichting van de lokale samenleving. De bestrijding van de MKZ uitbraak was uit veterinair oogpunt redelijk succesvol; de uitbraak van vogelpest bleek daarentegen zeer moeilijk beheersbaar zoals eerder de varkenspest. De kosten van bestrijding en de economische gevolgen van uitbraken zijn veel omvangrijker gebleken dan ooit werd ingeschat. Het maatschappelijk draagvlak voor de bestrijdingsmethoden is heel laag ondanks doorgevoerde aanpassingen van het beleid. De psychosociale gevolgen voor betrokkenen zijn groot, en de acceptatie van bepaalde elementen van het dierziektebeleid zo gering, dat een definitief punt bereikt lijkt: zó kan het niet meer. Bij een volgende uitbraak dezelfde strategie hanteren zal vrijwel zeker leiden tot escalatie en tot burgerlijke ongehoorzaamheid. In Nederland hebben zowel de politiek als de samenleving het faillissement afgekondigd van het non-vaccinatiebeleid, dat op dit moment echter wel het Europese kader vormt.

Met name het doden van alle, soms zeldzame, gevoelige dieren in een zone rond een besmet bedrijf, zonder onderscheid naar het doel waarvoor dieren worden gehouden, stuitte op veel onbegrip bij de verschillende belanghebbenden. Om het risico van verdere verspreiding van de ziekte in te dammen wordt het begrip 'verdachte dieren' (bedoeld wordt dieren die mogelijk besmet zijn) namelijk zeer ruim gehanteerd. Juist de massaliteit van ruiming van dieren die 'mogelijk' besmet zijn doet het draagvlak voor de ziektebestrijding verdwijnen. Er bestaat onder de bevolking wel begrip voor het doden van dieren die aantoonbaar besmet zijn en daardoor een bedreiging vormen voor andere dieren. Dat geldt nog sterker wanneer ook mensen bevattelijk zijn voor

een ziekte (zoönosen). Bij vogelpest ontstond een ernstig vermoeden dat dit het geval was. Voor het doden van 'mogelijk' besmette dieren uitsluitend vanwege exportbelang is daarentegen geen draagvlak. In de onderbouwing van dit advies is gebruik gemaakt van een representatief onderzoek door de Universiteit Utrecht onder de Nederlandse bevolking naar de acceptatie van het doden van dieren vanuit verschillende motieven (Rutgers, L.J.E., J. Swabe en E.N. Noordhuizen-Stassen, 2003).

Door veranderingen in de structuur van het platteland, met een toenemend aantal niet op voedselproductie gerichte agrarische activiteiten (hobbydierhouders, recreatie), leidt een uitbraak tot ontwrichting van de plattelandssamenleving en ontstaat weerstand tegen het bestrijdingsbeleid. Vooral daar waar het hobbymatig gehouden dieren of zeldzame dieren in natuurgebieden en dierentuinen betrof, riep de bestrijding veel negatieve gevoelens en weerstand op. Tijdens de meest recente crisis leidde dat tot burgerlijke ongehoorzaamheid bij de discutabel geachte late ruiming van hobbypluimvee. Tijdens de bestrijding van een dierziektecrisis werd in het bestrijdingsbeleid vooralsnog weinig tot geen rekening gehouden met andere belangen dan die van de op productie gerichte dierhouderij. Maar ook onder veehouders is het draagvlak voor het Europese non-vaccinatiebeleid na drie grote uitbraken sterk afgenomen.

Veehouders van wie dieren geruimd worden krijgen de waarde van de dieren op het moment van ruimen vergoed. De economische schade voor veehouders is evenwel veel groter omdat de productie stil ligt tot het gebied weer vrij is van de ziekte, en export gedurende geruime tijd niet mogelijk is. Bovendien duurt het met name bij een melkveehouderijbedrijf jaren eer een met veel zorg tot stand gebrachte veestapel op hetzelfde niveau vervangen is. Voor de keten als geheel, van veevoederleverancier en fokker tot slachterijen, zuivelfabrieken en handel is de schade nog omvangrijker. Het verlies van markten kan – zoals na de varkenspest – gedurende vele jaren nog negatieve effecten hebben voor de keten. Daarnaast is er aanzienlijke economische schade voor andere sectoren. In Engeland is na de MKZ crisis vastgesteld dat de schade voor de recreatiesector groter was dan voor de agrarische sector.

Drie uitbraken van besmettelijke dierziekten in Nederland hebben uitgezonden dat een uitbraak en de daarbij gehanteerde bestrijdingsmaatregelen grote psychosociale gevolgen hebben. Vooral het ruimen van dieren blijkt tot traumatisering van een belangrijk deel van direct betrokkenen te leiden: veehouders, houders van hobbydieren, dierenartsen, andere bij de ruiming betrokkenen en hun gezinnen. Uit onderzoek van Alterra na de MKZ crisis, in de besmette gebieden, blijkt sprake te zijn van post traumatische *stress disorder* bij een groot aantal veehouders van wie de bedrijven geruimd werden. De factoren hierachter liggen in het feit dat de crisis zich afspeelt in de werkomgeving, die tegelijkertijd ook woon- en leefomgeving is, dat de bestrijdingsmaatregelen diep ingrijpen in de autonomie van de ondernemer, het gevoel dat het werk van generaties in één klap verloren gaat en tenslotte dat de veehouderij reeds onder maatschappelijke druk staat. Het onderzoek wees uit dat een aanzienlijk deel van de veehouders te maken had met een mate van traumatisering die professionele hulpverlening vereist.

In de loop van de MKZ crisis en vanaf het begin van de vogelpestcrisis is meer aandacht besteed aan de psychosociale problematiek, zowel in de contacten met betrokkenen bij de ruiming als in de nazorg via het Sociaal Economisch Plan. Maar ook al zijn de wijze van benadering bij ruiming en de nazorg bij de vogelpestcrisis verbeterd, er blijft een aantal knelpunten bestaan. Het gat tussen de reguliere hulpverlening en agrariërs blijft groot. De initiatieven die het ministerie van LNV heeft ondernomen, namelijk het financieel ondersteunen van hulpverlening door regionale LTO afdelingen, Zelfhulp Organisatie Boerinnen (ZOB) en het projectbureau Sociaal Economisch Plan voor de veehouderij (SEP), hebben niet overal tot het gewenste resultaat geleid. Particuliere initiatieven van lokale maatschappelijk werkers, kerken en andere organisaties hebben veel kunnen betekenen, maar soms gaven de initiatiefnemers zelf aan niet toegerust te zijn voor deze ernstige problematiek. Er zijn signalen dat de mobilisatie van voldoende passende professionele hulp waarnaar kan worden doorverwezen een knelpunt vormt.

Bij de bestrijding van een uitbraak liggen de centrale regie en de aansturing van de uitvoeringsorganisatie in handen van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. De evaluatie van de MKZ crisis oordeelde dat de bestrijding redelijk succesvol was, ondanks het feit dat het ministerie niet in alle opzichten goed was voorbereid. Een goede voorbereiding met actuele draaiboeken waarmee ook is geoefend met alle betrokken instanties had een betere en snellere start mogelijk gemaakt. Bij de bestrijding van de vogelpest werd een aantal lessen uit de MKZ crisis toegepast. Echter, omdat een uitbraak van vogelpest niet als een reëel risico was onderkend, ontbraken bijvoorbeeld de technische middelen voor het doden van grote aantallen pluimvee vrijwel geheel. Dit illustreert dat elke crisis de bestrijders weer voor nieuwe problemen stelt.

Een veel gehoorde klacht van het lokaal bestuur, maar ook van vertegenwoordigers van groepen die in hun belangen getroffen worden bij een uitbraak en de daarop volgende bestrijding, is dat het crisisbeleid te zeer op de organisatie van de ruiming is gericht. Het geven van een heldere uitleg van de aanpak bij de bestrijding behoeft meer aandacht. Ook maakt de centrale aansturing het moeilijk om voldoende te kunnen inspelen op individuele situaties om fouten bij ruiming te vermijden. Er dient meer gebruik te worden gemaakt van inbreng en medewerking die lokaal bestuur en anderen kunnen leveren in de bestrijding. De instelling van een lokaal crisisteam heeft hierin al enige verbetering gebracht. De minister van LNV lijkt nog te veel de enige probleemhebber. Men ziet dan ook sommige betrokkenen en groepen van betrokkenen achterover leunen en de rijksoverheid kritiseren door aan te zetten tot een nog drastischer aanpak, dan wel het tegenovergestelde. Een probleem is ook het roekeloos gedrag van degenen die hun individueel belang op het laatste moment nog veilig proberen te stellen met als mogelijk gevolg dat de crisis wordt verergerd.

Het staat dus vast dat het anders moet. Hoe is de grote vraag. Bij het overwegen van mogelijke toekomstige bestrijdingsstrategieën valt een aantal constatering te doen. Deze vormen de uitgangspunten voor het advies:

1. Een nulrisico bestaat niet: vee houden betekent risico op A-lijst ziekten. Je kunt alleen risico's verkleinen. Het advies gaat in op welke factoren risico's vormen, en hoe die risico's verminderd kunnen worden.
2. Bij de problematiek rondom dierziektebestrijding voelt niemand zich de oorzaak van de problemen, iedereen voelt zich tekort gedaan en niemand voelt zich verantwoordelijk. Deze constatering heeft vergaande implicaties.
3. Maatschappelijke waarden en belangen zijn continue in beweging. Deze dynamiek dient het uitgangspunt voor nieuw dierziektebeleid te zijn. Dat betekent dat regelmatig evalueren en eventueel bijstellen van het beleid nodig zullen zijn.
4. De toegenomen differentiatie in dierhouderijsystemen, en de diversiteit in maatschappelijke belangen die in het geding zijn bij de bestrijding van besmettelijke dierziekten, vragen om een gedifferentieerd beleid.
5. De behoefte aan transparantie en participatie in het beleidsvormingsproces is na de ervaring van meerdere crises bij veel betrokkenen hoog.
6. Op voorhand is duidelijk dat het niet mogelijk is om in het dierziektebeleid alle belangen volledig te horen. Bij de bestrijding van een uitbraak zal het nodig blijven om snel keuzes te maken en te handelen.
7. Wat betreft beleidsvorming moet heroverwogen worden voor 'welke belangen wat wordt gedaan', en het resultaat van deze heroverweging moet voor alle belanghebbenden inzichtelijk en begrijpelijk worden gemaakt.

5. KERN VAN HET ADVIES

De Raad voor Dieraangelegenheden en de Raad voor het Landelijk Gebied zijn van mening dat er, ondanks de complicaties die besmettelijke dierziekten met zich mee brengen en het gebrek aan draagvlak op dit moment, blijvend plaats is in Nederland voor een duurzame veehouderij die produceert voor de markt.

Voor ongewijzigd voortzetten van het bestaande beleid is het draagvlak zowel in de sector als in de samenleving als geheel gering. Bij een volgende uitbraak zal de uitvoering op zo veel weerstand stuiten dat het beleid niet meer effectief kan zijn. Bovendien zou als gevolg van dit beleid het draagvlak voor veehouderij in Nederland verdwijnen. Aanpassing van het beleid en pro-actief werken aan het draagvlak zijn daarom nodig.

De beide raden adviseren daarom het volgende over respectievelijk de inhoud en het draagvlak voor het beleid.

MOGELIJKHEDEN OP KORTE TERMIJN

PREVENTIE

Ten aanzien van het beleid zelf zijn beide raden van mening dat het op den duur uit een oogpunt van economie én dierenwelzijn gewenst is om te streven naar veehouderijsystemen die robuuster zijn. Het gaat hier onder meer om buffercapaciteit zoals ruimte in stallen bij een vervoersverbod, bewuster omgaan met de contactstructuur tussen bedrijven en betere hygiëne. Het gaat zowel om maatregelen en de structuur op het niveau van de afzonderlijke bedrijven, als om de (relaties in de) keten en op het gebiedsniveau. De raden menen dat op al deze niveaus aanpassingen mogelijk en zinvol zijn. Een aspect dat hierbij ook aan de orde komt is de betekenis van een grotere eigen weerstand van de dieren. Een sterkere gezondheid van de dieren is op zichzelf zeker nastrevenswaardig. De raden bevelen daarom aan om een hoger niveau van de algemene weerstand tegen ziekten na te streven en daar onderzoek naar te doen. Voor de bestrijding van A-lijst ziekten is een hoger niveau van de algemene weerstand op zichzelf echter geen optie. Voor bescherming tegen A-lijst ziekten is specifieke weerstand nodig die alleen via vaccinatie kan worden opgebouwd.

Goede en snelle diagnostiek is cruciaal bij ieder te volgen beleid. Hoe eerder een ziekte gedetecteerd en benoemd wordt, hoe eerder maatregelen getroffen kunnen worden, die verdere verspreiding tegen kunnen gaan. De tijd waarbinnen een definitieve uitslag wordt gegenereerd moet zo kort mogelijk zijn.

Het importeren en vervoeren van dieren hebben bij de recente uitbraken een rol gespeeld in de insleep en verspreiding van een ziekte. Eén transport waarbij de hygiëne minder zorgvuldig wordt nageleefd kan fatale gevolgen hebben. Hygiëne kan risico's ook nooit volledig uitsluiten omdat de dieren zelf drager kunnen zijn. Met het oog op het verkleinen van het risico van insleep van ziekte zou het transport van levende dieren daarom drastisch moeten worden teruggebracht. Op Europees niveau wordt reeds gewerkt aan het stellen van striktere randvoor-

waarden aan diertransporten met het oog op het welzijn van de dieren. Op korte termijn is een vergaande vorm van regionalisering van de veehouderij niet haalbaar, maar op de langere duur onvermijdelijk. De Raad voor het Landelijk Gebied heeft hierover eerder aanbevelingen gedaan in het advies 'Voor het kalf verdronken is ...'. Bij een uitbraak is een strikte handhaving van *standstill* vereist.

OMGAAN MET DIVERSITEIT

De raden komen tot de conclusie dat het dierziektebeleid als uitgangspunt moet nemen dat het houden van productiedieren én het houden van hobbydieren beide mogelijk moeten zijn en elkaar onderling zo min mogelijk belemmeringen moeten opleggen. Maar ook tussen bedrijven met productiedieren onderling is de diversiteit groot: wel of geen uitloop voor de dieren en meer of minder afgesloten voor bezoekers. De verschillen in de keuzes voor maatregelen om risico's te verminderen kunnen er echter toe leiden dat het ene bedrijf het andere als een onaanvaardbare risicofactor ziet en er bij een dreiging van een uitbraak grote spanningen ontstaan.

Om tegemoet te komen aan de diversiteit van productiesystemen achten de raden het wenselijk om tot diversificatie van het dierziektebeleid te komen. Het is echter niet mogelijk om dierhouders bij een uitbraak of een dreiging daarvan op individueel niveau de keuze voor een bepaalde bestrijdingsmaatregel te laten maken. De bestrijding van dierziekten is gebaat bij een duidelijke, eenvoudige strategie, met een centrale regie. Om een alternatieve strategie voor een bepaalde diersoort of een bepaald houderijsysteem te realiseren moeten vooraf met alle betrokken partijen heldere en bindende afspraken gemaakt worden. De behoefte aan maatwerk mag een snelle eenduidige bestrijding dus niet in de weg staan. Het is verder van belang onderscheid te maken tussen wat op epidemiologische en veterinaire gronden nodig en mogelijk is en wat voortvloeit uit de beleidskaders die op EU niveau gelden. Deze beleidskaders kan men immers op termijn veranderen, al is dat niet gemakkelijk.

AANPAK VAN DE BESTRIJDING

Het huidige EU beleid biedt de mogelijkheid bij een uitbraak van MKZ vaccinatie toe te passen om verspreiding van de ziekte in te dammen. Voor zover het productiedieren betreft is het nodig de consument voor te lichten over de afwezigheid van risico's: het eten van vlees en andere producten van gevaccineerde dieren levert voor de mens geen gezondheidsrisico's op. Ook is van belang om van de partners in de keten, waaronder slachterijen en detailhandel, medewerking te verkrijgen om de afzet van producten van gevaccineerde dieren mogelijk te maken, eerst binnen het betreffende compartiment en na de vereiste wachttijd ook daarbuiten. Ten aanzien van de verhandelbaarheid gelden na vaccinatie beperkingen. Het gebruik van *marker vaccins* is daarom aan te bevelen zodat bij gevaccineerde dieren de mogelijkheid van een besmetting met actief virus kan worden uitgesloten. Daarmee kunnen de handelspolitieke gevolgen van vaccinatie belangrijk worden verminderd.

Dieren in dierentuinen en hobbydieren die gevoelig zijn voor A-lijst ziekten mogen thans bij een uitbraak worden geënt en moeten in dat geval altijd worden geregistreerd. De administratieve last hiervoor wordt bij de dierhouders gelegd. De hobby-dierhouders moeten dus zelf hun verantwoordelijkheid nemen. Wel moet de overheid minimaal het registratiesysteem vooraf erkennen. Hoewel deze dieren niet in het voedselcircuit mogen worden gebracht is ook in dit geval het gebruik van een *marker vaccin* aanbevolen – indien beschikbaar – om naderhand de ziektevrije status van het gebied te kunnen aantonen. Het is daarom nodig onderzoek naar en ontwikkeling van (*marker*) *vaccins* die transmissie voorkomen te intensiveren. Niet geënte dieren zullen bij een uitbraak moeten worden geruimd.

Als het gaat om passende maatregelen ten aanzien van dieren in natuurterreinen moeten drie categorieën dieren worden onderscheiden: in het wild levende dieren (1), niet gehouden landbouwhuisdieren (Schotse Hooglander en Heckrund) (2) en gehouden landbouwhuisdieren die ingezet worden als grazers (3). Voor de eerste categorie geldt dat deze om technische en ethische redenen niet worden geënt of geruimd. Voor de tweede categorie geldt dat zij moeilijk zijn te vaccineren en afhankelijk van de terreinomstandigheden niet te ruimen, nog afgezien van het feit dat het niet past bij het gevolgde ecologisch beheer en het maatschappelijk draagvlak voor ruimen absoluut ontbreekt. Isolatie is daarom voor deze categorie de meest aangewezen maatregel en is ook effectief omdat het gaat om slechts enkele gebieden met een geïsoleerde ligging die effectief kunnen worden afgesloten. Dieren uit de derde categorie kunnen worden behandeld als andere landbouwhuisdieren. Voor zover deze dieren behoren tot zeldzame huisdierrassen kan wel worden geënt maar is ruimen niet aanvaardbaar.

Ook bij toepassing van vaccinatie bij uitbraken worden gevoelige dieren op besmette bedrijven geruimd. Dieren op bedrijven die voor de markt produceren en niet besmet zijn, dieren in dierentuinen en dieren van zeldzame rassen van landbouwhuisdieren worden niet meer geruimd. Hobbydieren die gevaccineerd zijn en dieren in natuurterreinen die zijn gevaccineerd of effectief geïsoleerd worden in principe evenmin geruimd. Het direct na een uitbraak ruimen van mogelijk besmet (pluim)vee kan echter niet worden uitgesloten in situaties waarin vaccineren niet snel genoeg effectief is of logistiek onmogelijk. Niet gevaccineerd (pluim)vee zal dan als mogelijk besmet worden aangemerkt. De regimes kunnen afhankelijk van de ziekte waarom het gaat in meer of mindere mate afwijken. Vaccins zijn beschikbaar voor Vogelppest, Klassieke varkenspest, Runderpest en Pest van de kleine herkauwer. Voor Afrikaanse varkenspest en Blaasjesziekte zijn momenteel geen vaccins beschikbaar. Tegen Pseudovogelppest wordt continu gevaccineerd.

BELEID OP LANGERE TERMIJN

Het is op grond van de ervaring met drie grote uitbraken in Nederland en het afbrokkelen van draagvlak voor het non-vaccinatiebeleid van de EU dringend gewenst om de mogelijkheid voor vaccineren tegen A-lijst ziekten uit te breiden. Dat vereist verdere aanpassing van het EU beleid. Deze inzet zal, begrijpelijk, weerstand oproepen bij die EU-landen en

handelaren, die vlees exporteren naar landen buiten de EU, omdat die export daardoor bemoeilijkt wordt. Voor de EU als geheel is macro-economisch gezien de export van vlees naar landen buiten de EU gegeven de maatschappelijke kosten van het non-vaccinatiebeleid en exportrestituties al minder aantrekkelijk. Het handhaven van het non-vaccinatiebeleid in het belang van slechts enkele lidstaten betekent echter voortzetten van een beleid dat in Nederland zó weinig draagvlak meer heeft dat grote delen van de veehouderij uit Nederland zouden kunnen verdwijnen. Dit gegeven biedt voldoende grond om binnen de EU met de grootst mogelijke inzet te streven naar verdere verruiming van de mogelijkheden voor vaccineren bij een uitbraak of op termijn voor een aantal ziekten zelfs terugkeren naar continue preventieve vaccinatie, zoals reeds toegepast voor Pseudovogelpest. De wenselijkheid van het een of het ander zal verschillen naar ziekte en diersoort. Het gaat in dit verband vooral om de consequenties van vaccinatie voor de verhandelbaarheid binnen de EU. Het is vooral dit laatste dat de zo sterk op export gerichte Nederlandse veehouderij nu nog afhoudt van een ruimere toepassing van vaccinatie.

Wil dit beleid succesvol zijn, dan zal nadat vaccinatie bij de bestrijding wordt toegepast de verhandelbaarheid van dieren en producten binnen de EU, en in tweede instantie buiten de EU, van gevaccineerde, niet-geïnfecteerde dieren op zo kort mogelijke termijn gelijk moeten worden aan die van niet-gevaccineerde, niet-geïnfecteerde dieren. Of in de toekomst behoefte zal ontstaan om ook preventief te kunnen vaccineren zal afhankelijk zijn van overwegingen ten aanzien van het risico van insleep van de betreffende ziekte, de diersoort en de beschikbaarheid van vaccins. Ook op langere termijn zal het voor houders van dieren niet zonder meer mogelijk zijn individueel de keuze te maken tussen wel of niet vaccineren.

Ondernemers zullen afhankelijk van de gekozen bedrijfsopzet en bedrijfsstijl verschillende keuzen willen maken in de wijze van preventie. Puur op productie gerichte bedrijven zullen eerder kiezen voor een gesloten systeem met een zo hoog mogelijk niveau van hygiëne. Bedrijven met verbrede landbouw of biologische teelt zijn naar hun aard een open bedrijf waarin een hoger risico op besmetting voor lief wordt genomen. Bij de open bedrijven is preventief vaccineren tegen A-lijst ziekten eerder gewenst. Voor hobbydieren die in de privé-sfeer worden gehouden zal continu preventief vaccineren wellicht ook gewenst worden. Dit is mogelijk mits dit is gekoppeld aan een sluitende registratie bij een erkende dierenarts die voor de betreffende diersoort is erkend. Via bloed tappen (serologisch onderzoek) is hierop altijd controle mogelijk.

RANDVOORWAARDEN EN UITGANGSPUNTEN

ONDERZOEK

Het toepassen van vaccineren vergt extra onderzoek, omdat nog niet voor alle A-lijst ziekten vaccins of de gewenste marker vaccins beschikbaar zijn. Het vergt ook een continue monitoring van mogelijke varianten van de verschillende dierziekten zoals MKZ en Vogelpest opdat de samenstelling van de vaccins kan worden aangepast aan de dan circulerende virusstammen. Voorts is een vroege detectie van groot belang.

Centraal is rond de klok dienstverlening voor diagnostiek beschikbaar, die bij een optimale logistiek snel uitsluitel biedt over een verdenking. De drempel voor dierhouders om een verdenking direct te melden moet worden weggenomen. Robuuste on-site tests die door de dierenarts in het veld toegepast kunnen worden zijn hierbij eveneens nuttig. Uiteraard vereist toepassing van vaccinatie een grotere productie van vaccins en een grotere capaciteit om te enten. Voor ziekten waarvoor gekozen wordt voor continu preventief vaccineren kan de verantwoordelijkheid bij het bedrijfsleven zelf worden gelegd. Wanneer het gaat om het aanhouden van voorraden van vaccins voor campagnes bij dreigingen of uitbraken zal de overheid een belangrijke rol moeten vervullen, wat niet wegneemt dat de kosten op het bedrijfsleven kunnen worden verhaald via het Diergezondheidsfonds. Onderzoek, ontwikkeling en monitoring vereisen zowel op de nationale niveaus als voor de afstemming op Europees niveau een permanente groep die zich met al deze aspecten bezig houdt.

VERDELING VAN KOSTEN

De raden menen dat de kosten die zijn verbonden aan de bestrijding van besmettelijke dierziekten niet meer automatisch mogen worden afgewenteld op anderen of op de samenleving in haar geheel, maar in principe gedragen dienen te worden door degenen die als houders van dieren directe verantwoordelijkheid hebben en invloed hebben op de omvang van de risico's. Dit principe kan echter niet onverkort tot gelding worden gebracht. Als de kosten volledig bij de dierhouders komen te liggen is zeker voor houders van productiedieren de vraag naar de verzekeraar aan de orde. En vervolgens de vraag of de premie en wanneer zich een uitbraak voordoet, de kosten van bestrijding, alsmede de schade, kunnen worden doorberekend aan de directe afnemers en uiteindelijk aan de consumenten van dierlijke producten. Daarover is gerede twijfel mogelijk, zeker zolang er vlees op de markt is – van buiten of binnen de EU – waarin deze kosten niet zijn geïnternaliseerd. Een ander argument tegen volledige doorberekening aan dierhouders is dat de belangen van andere belanghebbenden het dierziektebeleid van de overheid mede bepalen. De overheid zal dus noodzakelijkerwijs een deel van de kosten moeten blijven dragen. De systematiek van het Diergezondheidsfonds zoals die sedert de eerst grote uitbraak is ontwikkeld komt aan deze overwegingen tegemoet. Initiatieven – onder meer vanuit het Europees Parlement – om deze systematiek naar het Europese niveau te tillen, verdienen ondersteuning. De schade voor ondernemers en particulieren buiten de veehouderij zal in het voorgestelde beleid met ruimere mogelijkheden voor vaccinatie geringer zijn.

PSYCHOSOCIALE GEVOLGEN

De sociale opvang van betrokkenen dient een plaats te krijgen in de herziene draaiboeken. Opvang en begeleiding bij ruiming moet primair worden geboden door mensen met kennis van en begrip voor de specifieke situatie van dierhouders. Deze vindt plaats in het kader van het SEP en zal ook na afloop van een crisis voor een aantal betrokkenen nog gedurende langere tijd nodig zijn. Ten aanzien van de professionele hulpverlening door de geestelijke gezondheidszorg is er een specifiek knelpunt. Vóór een volgende uitbraak moet er duidelijkheid zijn over de

verantwoordelijkheid op lokaal niveau voor de tijdige mobilisatie van de professionele hulpverlening door de geestelijke gezondheidszorg die voor een aantal betrokkenen nodig is. Het ligt op de weg van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, om die duidelijkheid te scheppen aangaande de verantwoordelijkheid in deze van de coördinatoren voor de Geneeskundige Hulpverlening bij Ongevallen en Rampen (GHOR). De impact van dierziektecrises op de betrokkenen en hun gezinnen is vergelijkbaar met die van een ramp. Dierziektecrises zijn echter geen rampen in de zin van de Rampenwet. Dit knelpunt moet het kabinet wegnemen. Het verdient aanbeveling om als onderdeel van de permanente organisatie voor dierziektecrises een interdepartementale groep van VWS en LNV op te zetten voor het flankerend psychosociaal beleid bij de bestrijding van besmettelijke dierziekten.

DRAAGVAK

VOORWAARDEN VOOR MEER DRAAGVLAK

Het beleid zoals dat hierboven is geschetst houdt meer dan het huidige beleid rekening met de nu levende maatschappelijke waarden en belangen. Het kan daarom naar de mening van beide raden rekenen op een veel groter draagvlak. Voorwaarde is wel dat het waarom en hoe van een dergelijk beleid regelmatig onder de aandacht van de veeteeltsector, de hobby-dierhouders, de dierentuinen en de natuurbeheerders wordt gebracht. Alle dierhouders moeten zich doorlopend bewust zijn van de risico's die het houden van dieren met zich mee brengt, van de maatregelen die nodig zijn en van de keuzes die ze daarbij zelf moeten maken. Als dat bewustzijn pas ontstaat als zich een crisissituatie voordoet, wanneer drastische maatregelen op zeer korte termijn moeten worden doorgevoerd, is het nauwelijks mogelijk om nog draagvlak te krijgen. Zo is het van belang dat dierhouders zich bewust zijn van het risico dat het reizen naar landen waar deze ziekten endemisch zijn met zich mee brengt. Informatie daarover zou net als voor ziekten als malaria beschikbaar moeten zijn voor aanstaande reizigers.

BETERE VOORBEREIDING

Het ministerie van LNV als regisseur van de crisisorganisatie, de uitvoerende diensten en andere betrokkenen bij de bestrijding van uitbraken, onder meer het lokaal bestuur, dienen beter voorbereid te zijn op een mogelijke uitbraak. Gemeenten moeten tevoren goed op de hoogte zijn van wat in een crisissituatie van hen wordt verwacht en wat hun verantwoordelijkheid is. LNV dient in de eerst plaats te beschikken over draaiboeken per dierziekte, die actueel zijn, die bekend en beschikbaar zijn en waarmee is geoefend. Er is een permanente voorziening nodig die verantwoordelijk is voor het onderhoud van de crisisorganisatie: actualisering van draaiboeken en het oefenen er mee, zowel binnen de organisatie als met betrokkenen daarbuiten.

LOKALE OVERHEID EN SOCIALE NETWERKEN MEER BETREKKEN

De beide raden hebben de indruk dat wanneer bij preventie en uitvoering meer gebruik zou worden gemaakt van lokale kennis, lokale structuren en lokale contacten het draagvlak veel groter zou zijn en de uitvoering veel doelmatiger. Het gaat dan bijvoorbeeld over wegfzettingen en de (wijze van) benadering van mensen. Daartoe is het van

belang verantwoordelijkheden zo veel mogelijk neer te leggen op het niveau van een lokaal crisisteam en vervolgens bij de teams die vaccinaties of ruiming uitvoeren. Dit kan de logistiek van de uitvoering verbeteren, fouten helpen voorkomen en de lokale autoriteiten en sociale netwerken beter betrekken. Het gaat er hierbij ook om de aandacht voor de sociale aspecten te vergroten en een plaats te geven in de draaiboeken: zowel de opvang en begeleiding bij ruiming als een adequate nazorg van de psychische en sociale gevolgen.

BETERE COMMUNICATIE TIJDENS EEN CRISIS

Veel frustratie, woede en weerstand zijn bij de crises van de afgelopen zes jaar ontstaan doordat de indruk ontstond dat overheid en uitvoerende diensten niet wilden luisteren. De uitvoeringsorganisatie bij een crisis moet er daarom op worden ingericht om te luisteren, de dialoog aan te gaan en daar waar er ruimte voor is, suggesties over te nemen. Dat vereist specifieke organisatorische voorzieningen en specifieke expertise, die niet altijd aanwezig leken te zijn bij de vooral op de logistiek van de uit te voeren maatregelen gerichte organisatie van de afgelopen crises. Daarin zit overigens een opgaande lijn: de aanpak bij de vogelpest, met uitzondering van de ruiming van hobbykippen, werd op dit punt hoger gewaardeerd dan bij de MKZ. Hoe goed de voorbereiding ook is, er zullen zich bij een nieuwe uitbraak altijd onverwachte situaties voordoen waarop – in overleg met en sámen met anderen – ingespeeld zal moeten worden.

BETERE COMMUNICATIE OVER HET BELEID

Het zou goed zijn als de samenleving als geheel, de burger en de consument, zich ook doorlopend bewust zouden zijn van de achtergronden van het dierziektebeleid. Praktisch gesproken is dat echter niet haalbaar. Dit bewustzijn kan alleen op het moment zelf worden gecreëerd. Dat stelt hoge eisen aan de communicatie met de burger vanuit overheid en brancheorganisaties. De boodschap voor de burger moet al goed zijn voorbereid voordat zich een crisis voordoet, en hoeft dan vervolgens alleen maar op de concrete situatie te worden toegespitst. Duidelijk moet worden aangegeven waarom iets gebeurt, in wiens belang dat is, en welke speelruimte de overheid daarbij heeft. Het is erg belangrijk om daarbij alle belangen aan bod te laten komen en niet de schijn te wekken dat economische belangen alles dicteren.

6. BEANTWOORDING VAN DE ADVIESVRAGEN

1. De minister vraagt de raad in beeld te brengen welke normatief-ethische aspecten en maatschappelijke gevoelens in het geding zijn bij de bestrijding van dierziekten zoals klassieke varkenspest en mond- en klauwzeer, dat wil zeggen dierziekten, waarvoor de bestrijdingsmaatregelen vaak verstrekende economische, sociale en psychische gevolgen kunnen hebben.

De beelden van de ruiming tijdens de recente grote uitbraken riepen veel emoties op en versterkten het beeld dat in de gangbare veehouderij, met name de intensieve veehouderij, het dier niet telt. Beelden van oprechte emoties van veehouders werden door een belangrijk deel van het publiek en soms ook door politici niet begrepen. De ruiming van hobbydieren tijdens de MKZ en vogelpestcrisis – dieren die in veel gezinnen een met gezelschapsdieren vergelijkbare plek hebben – riep eveneens veel gevoelens op en leidde tot burgerlijke ongehoorzaamheid. Anderzijds vragen de meeste mensen die vlees eten zich niet af wat voor leven het dier heeft gehad. Men laat de verantwoordelijkheid daarvoor graag over aan de overheid en aan maatschappelijke organisaties. Voor de bestrijding van de zeer besmettelijke dierziekten is toch de volgende vraag cruciaal: hoe kijken de Nederlanders aan tegen het doden van dieren?

In 2001 en 2002 werd een representatief sociologisch en normatief-ethisch onderzoek gehouden naar de maatschappelijke en ethische aspecten van het doden van dieren. (Rutgers, L.J.E., J. Swabe en E.N. Noordhuizen-Stassen, 2003.) Het doel van het onderzoek was inzicht te verkrijgen in de redenen die mensen aanvaardbaar achten om het leven van een dier te beëindigen en welke rechtvaardigingsgronden daaraan ten grondslag liggen. De varkenspestcrisis vormde mede de aanleiding voor het onderzoek. Daaruit blijkt dat een grote meerderheid van de bevolking achter het houden van dieren voor de vleesproductie staat. Een meerderheid vindt het ook acceptabel wanneer een gezond dier, dat onvoldoende produceert, wordt gedood. Echter, de kosten voor een veterinaire behandeling vormen op zichzelf voor de meerderheid onvoldoende grond om een dier vroegtijdig af te voeren, dit wordt gezien als een bedrijfsrisico. Een meerderheid van de bevolking vindt het wel acceptabel om dieren te doden wanneer zij een groot risico voor de volksgezondheid vormen of wanneer de dieren ongeneeslijk ziek zijn of ernstig lijden. Wanneer een zeer besmettelijke ziekte heerst onder dieren, die bedreigend is voor de gezondheid van andere dieren, vindt een meerderheid het aanvaardbaar dat de besmette dieren worden gedood en vernietigd.

Economische belangen van de export of internationale afspraken daarover, worden door een meerderheid van de bevolking als onvoldoende argumenten gezien voor het doden van niet-zieke dieren. Met name 'het respect voor een normale levensloop' is daarbij een belangrijk moreel argument. Een normale levensloop is voor productiedieren de gebruikelijke productieperiode en voor gezelschapsdieren totdat de dieren normaliter door ouderdom of ernstige ziekte dood gaan. Zoals hierboven aangegeven vindt een meerderheid het doden van besmette en zieke dieren bij een uitbraak van een zeer besmettelijke ziekte aanvaardbaar.

Maar slechts een kleine minderheid acht het doden van gezonde dieren bij een uitbraak aanvaardbaar. Veel respondenten vinden dat er meer gebruik gemaakt zou moeten worden van alternatieven: vaccinatie en vergroten van buffercapaciteit waardoor minder snel welzijnsproblemen in overbevolkte stallen ontstaan. Men uit zorg over de structuur en de exportafhankelijkheid van de Nederlandse veehouderijsector die bij een uitbraak van een zeer besmettelijke dierziekte leidt tot het doden van gezonde dieren.

Een consultatie van vertegenwoordigers van groepen van betrokkenen bij de MKZ crisis in een drietal groepsbijeenkomsten heeft veel informatie opgeleverd over de ervaringen en de gevoelens daarover. Ook nu nog, ruim twee jaar na de crisis, kwamen daarbij emoties naar boven, die soms in felle bewoordingen werden geuit in de richting van de uitvoerders van het beleid. In de uitkomsten van de bijeenkomsten zijn de ervaringen benoemd als ervaren knelpunten, kanttekeningen bij de door de overheid gevolgde aanpak en suggesties voor aanpassingen in het bestrijdingsbeleid. Deze kunnen worden samengevat in een vijftal thema's. Deze thema's worden hieronder beschreven.

Het eerste thema betreft de omvang van de risico's en de vertaling daarvan in maatregelen. De perceptie daarvan door deskundigen op grond waarvan het beleid wordt gevoerd wordt betwist door partijen die zich slachtoffer voelen van het beleid zoals dat bij de uitbraken is gevoerd. De discussie of het risico, op grond waarvan hobbykippen in de laatste crisis uiteindelijk toch werden geruimd, nog wel bestond, heeft deze twijfel gevoed. Onzekerheid over de risico's maakt dat het beleid sterk aan draagvlak heeft ingeboet. Bij individuele partijen waar dit draagvlak in zijn geheel verdween, werden de harde maatregelen als een inbreuk op de eigen integriteit ervaren. Suggesties binnen dit thema zijn in de eerste plaats meer onderzoek om de werkelijke risico's (aard en omvang) zonder reden voor twijfel vast te stellen. In de tweede plaats meer maatwerk om tegemoet te komen aan de enorme differentiatie die bestaat tussen dierhouders: tussen veehouders en anderen, zoals hobbydierhouders, natuurbeheerders, enzovoorts, maar ook tussen veehouders onderling met uiteenlopende bedrijfssystemen en bedrijfsstijlen. Het gaat hier om de vraag of meer maatwerk technisch haalbaar en veterinair verantwoord is.

Het tweede thema betreft het benutten van de potentie van preventie. Dat voorkómen beter is dan genezen staat voor iedereen vast. Hoe je zo goed mogelijk een volgende uitbraak (of escalatie daarvan) voorkomt, is een belangrijk punt van discussie voor betrokkenen. Een omvangrijke (heterogene) groep gelooft dat (continue preventieve) vaccinatie de beste preventiestrategie is, en wil daaraan geen concessies doen. Aan de andere kant gaan er ook stemmen op voor het verbeteren van hygiëne-protocollen en het minimaliseren van dier-dier en dier-mens contacten. Binnen de preventiestrategie bestaat er een duidelijke behoefte aan differentiatie. De overtuiging is dat de optimale preventiestrategie verschilt per diersoort, per bedrijf, per regio en per ziekte. Er bestaat een grote behoefte aan het nemen van eigen verantwoordelijkheid. Dat op basis van deze differentiatie op nationaal niveau een sluitend preventiebeleid

voorhanden is, wordt de verantwoordelijkheid van de overheid geacht. Niet alleen om te zorgen dat de verschillende groepen betrokkenen daadwerkelijk hun eigen verantwoordelijkheid nemen, maar ook dat de verschillende strategieën op elkaar worden afgestemd en dat het resultaat aan de Europese en nationale randvoorwaarden voldoet. Een element van preventieve vaccinatie waar met name veel discussie over bestaat, is of een sluitend identificatie- en registratiesysteem voor hobbydieren haalbaar is. Om preventieve vaccinatie een effectief preventief middel te laten zijn, is een sluitende registratie een vereiste.

Een derde thema is dat van de verdeling van verantwoordelijkheden. Het ministerie van LNV is primair verantwoordelijk voor het dierziektebeleid, waarbij het gebonden is aan internationale afspraken. Van de overheid mag worden verwacht dat zij zich bij het vaststellen van haar beleid afvraagt welke consequenties het te kiezen beleid zal hebben. Vanuit verschillende belangengroepen wordt echter aangegeven zelf meer verantwoordelijkheid te willen hebben. Bijvoorbeeld zoals hierboven uiteengezet voor het realiseren van maatwerk in het preventiebeleid. Dat roept de vraag op waar de overheid verantwoordelijkheid voor het dierziektebeleid kan delen. Op onderdelen waar dat niet kan is de overheid verantwoordelijk om maatregelen te nemen die de schade zo veel mogelijk beperken, verzachten en herstellen. Op onderdelen waar dat wel kan is men van mening dat de overheid en de uitvoerende instanties gebruik moeten maken van lokale kennis, structuren en contacten. Dit slaat zowel op de planning, de uitvoering als de evaluatie van het dierziektebeleid. Een terrein waar de kwestie van het verdelen van de verantwoordelijkheid bijvoorbeeld speelt is die van de (geestelijke) volksgezondheid. De vraag is hoe je als overheid in dierziektebeleid rekening houdt met de psychosociale gevolgen van bepaalde maatregelen, en met wie je de verantwoordelijkheid voor een flankerend psychosociaal beleid kunt delen.

Het vierde thema betreft ethiek. Hierboven is reeds in algemene zin ingegaan op ethische oordelen op grond van het onderzoek van Rutgers e.a. In de consultatie voor dit advies bleek dat algemeen wordt erkend dat ter wille van economische belangen waarden zijn geschonden die niet geschonden hadden mogen worden. Het gaat hier niet alleen over het welzijn van dieren, maar ook en vooral over de autonomie, de integriteit en het welzijn van de betrokken mensen. Met de verschillende waarden en belangen die in het geding zijn als vertrekpunt, moet meer bewust een afweging worden gemaakt hoeveel risico je bereid bent te nemen ten gunste van het respecteren van die waarden en belangen. Om die afweging bewust te maken dienen de ethische implicaties van verschillende elementen uit het beleid en van mogelijke aanpassingen daarvan te worden onderzocht. Per element (wel/niet vaccineren, afstandscriteria bij ruimen, enzovoort) dient maatschappelijk draagvlak gezocht te worden: wat ethisch verantwoord is, staat niet bij voorbaat vast maar is van de context afhankelijk. De uitdaging bij het formuleren van nieuw dierziektebeleid ligt in het slaan van een brug tussen groeperingen die escalatie vrezen wanneer afgeweken wordt van de huidige lijn en groeperingen die het huidige beleid ethisch onverantwoord vinden.

Het vijfde thema betreft de gebrekkige communicatie voor, tijdens en na een crisis. Dit omvat de communicatie tussen alle partijen, maar in het bijzonder vanuit de overheid. Dit wordt algemeen als een belangrijk knelpunt aangeduid. De verwachting is dat door verbeterde communicatie veel van de bestaande frictie in het huidige beleid verzacht kan worden door tot betere onderbouwde inhoudelijke aanpassingen te komen. En vervolgens dat met een goede communicatie als hulpmiddel wijzigingen ten goede kunnen worden doorgevoerd. Alleen door middel van interactie met de betrokkenen kan de overheid zich verzekeren van verbeterd draagvlak.

2. De minister vraagt de raad ter ondersteuning van het politiek maatschappelijke afwegingsproces te adviseren over de wijze waarop genoemde aspecten moeten worden gewogen.

De weging van alle aspecten en belangen en de vertaling daarvan in een keuze voor een bepaald beleid voor preventie en bestrijding is een politiek-maatschappelijke afweging die tussen regering en parlement plaats heeft. Minister en Kamer kunnen die verantwoordelijkheid niet bij anderen leggen. Niettemin behelst de tweede adviesvraag de uitnodiging aan de raden hiervoor handreikingen te bieden.

Dat Nederland ruim tien jaar geleden heeft bewilligd in de overgang in de EU naar een beleid van non-vaccinatie was een keuze die in zeer beperkte kring is gemaakt. De onderbouwing ervan in analyses was beperkt en omvatte voornamelijk sectoreconomische en veterinaire aspecten. Nu, met de ervaring van drie grote uitbraken, waarvan twee op een schaal die nooit voorzien was, met een grote impact op het platteland in sociale, sociaal-psychologische en regionaal-economische zin, kan de bijstelling van het beleid niet anders plaats hebben dan met participatie van alle betrokkenen.

Een belangrijke constatering is dat de vraag naar draagvlak voor het dierziektebeleid niet alleen gezocht moet worden bij het brede publiek en groepen in de samenleving die hinder of schade ondervinden van grote uitbraken en de bestrijding ervan, maar ook bij de direct betrokkenen. De impact van uitbraken en bestrijding op hen kan worden benoemd als traumatiserend, inbreuk op autonomie en isolement. Naast veehouders gaat het om gezinnen met hobbydieren en gezelschapsdieren, fokkers van zeldzame rassen van landbouwhuisdieren en beheerders van dierentuinen, kinderboerderijen en natuurterreinen. In de Nederlandse samenleving vormen de houders van landbouwhuisdieren voor andere dan productiedoeleinden met elkaar een veelvoud van het aantal houders van landbouwhuisdieren voor productiedoeleinden. Voor hen die het beleid moeten uitvoeren, waaronder dierenartsen, levert de aanpak van de bestrijding ook dilemma's op ten aanzien van hun beroepsethiek. De kernvragen betreffen ethische oordelen over de integriteit van dieren tegenover economisch belangen, oog voor de sociale gevolgen van de bestrijding (ruimingen) voor betrokkenen en de vraag naar de grenzen van overheidsoptreden.

In de correspondentie met de Tweede Kamer heeft de minister aangegeven dat hij in het proces van de herziening van de beleidsdraaiboeken voor bestrijding een omgevingsanalyse gaat hanteren. Daarin wordt behalve de inhoud van de draaiboeken aandacht gegeven aan de identificatie van de betrokken belangen en de vraag hoe met die betrokken belangen dient te worden omgegaan: *“hoe deze moeten worden gewogen”*. In zijn brief over het debat over de intensieve veehouderij benadrukt de minister het belang van een gedeelde probleemanalyse. Daarvoor is een uitvoerige uitwisseling van inzichten en een overzicht van belangen nodig.

De raden zijn van mening dat draagvlak dat essentieel is voor effectief beleid, alleen kan worden verkregen door optimaal gebruik te maken van de mogelijkheden die interactie met belanghebbenden kan bieden. Om in staat te zijn om zijn belangrijke taak als beleidsmaker en uitvoerder op het terrein van besmettelijke dierziekten effectief en naar behoren uit te voeren, moet het ministerie van LNV in de toekomst brede en vergaande partnerschappen aangaan. Alleen wanneer het ministerie van LNV voeling houdt met zijn omgeving is het in staat om in het dynamische veld van maatschappelijke waarden en belangen een onderbouwde afweging te maken.

De adviesaanvraag verwijst naar een rapport van het LEI waarin een methodiek is ontwikkeld om de keuze tussen alternatieve beleids-scenario's voor dierziektebestrijding inzichtelijker te maken. De groepsbijeenkomsten voor dit advies met vertegenwoordigers van groepen van betrokkenen bij de MKZ crisis zijn benut om deze methodiek te kunnen beoordelen als hulpmiddel ter ondersteuning van de besluitvorming over het dierziektebeleid. De methodiek, Multi Criteria Analyse (MCA), is een algemene methodiek waarmee beleidsopties kunnen worden beoordeeld op verschillende groepen van indicatoren zoals economie, ecologie en maatschappelijke aspecten. In tegenstelling tot kosten-baten-analyse kunnen daarin ook aspecten die niet gewaardeerd kunnen worden in geld meegenomen worden en dus gewicht in de schaal leggen in de afweging en de keuze.

Een MCA die met een groep betrokkenen wordt uitgevoerd begint met het formuleren van een aantal alternatieve bestrijdingsstrategieën. Door middel van discussie moet tijdens groepsbijeenkomsten duidelijk worden welke aanvullingen op deze strategieën wenselijk en mogelijk zijn. In de volgende stap wordt vergeleken hoe deze verschillende strategieën scoren op de indicatoren die betrokkenen van belang vinden. Een voorwaarde om een indicator te kunnen meenemen in de MCA is wel dat men over de kennis beschikt om aan te kunnen geven of een beleidsop-tie – een bepaalde bestrijdingsstrategie – beter of slechter scoort op de desbetreffende indicator. Behalve het definiëren van de indicatoren moet worden vastgesteld welk gewicht deze in de besluitvorming dienen te krijgen. De deelnemers geven deze gewichten aan.

CONCLUSIE

De groepsbijeenkomsten in de vorm van Group Decision Rooms (GDR), dat wil zeggen met een computernetwerk ondersteund vergaderen, is gebleken een goede werkvorm te zijn om snel veel inbreng te inventariseren. De kracht er van is de breedte van zienswijzen en de grote hoeveelheid informatie die in korte tijd beschikbaar komt. De resultaten van de drie gehouden sessies geven de raden echter geen aanleiding om positief te adviseren over het nut van MCA om een integraal afwegingsproces te simuleren.

STERKE PUNTEN

Het vernieuwende van deze groepsbijeenkomsten is er vooral in gelegen dat een brede groep belanghebbenden via het formuleren van indicatoren en daaraan toekennen van gewichten duidelijk kan maken wat de belangen en waarden zijn, die in het geding zijn bij de bestrijding van MKZ en andere A-lijst ziekten. Door de dynamiek in deze waarden en belangen te vangen kunnen dergelijke bijeenkomsten interactieve besluitvormingsprocessen ondersteunen. De bijeenkomsten komen ook tegemoet aan de maatschappelijke behoefte aan transparantie en participatie. Door hun flexibele aard lenen bijeenkomsten als deze zich ook goed voor het leggen van een fundament voor een communicatiestructuur. Met name bij de gesprekspartners die niet tot het traditionele overlegcircuit behoren bestaat hier behoefte aan.

ZWAKKE PUNTEN

In de door ons gekozen opzet bleek het onmogelijk om in één sessie voldoende gelegenheid te bieden om én een inventarisatie te maken van waarden en belangen én een creatief denkproces in gang te zetten om tot een afweging tussen alle verschillende waarden en belangen te komen. De belanghebbenden aan tafel verschilden op veel punten: hun waarden en belangen, kennis van het dierziektebeleid en verschil in macht. Als daarbij in aanmerking wordt genomen dat zij beperkt inzicht hadden in MCA als methodiek is het alleszins begrijpelijk dat het onmogelijk is in één middag tot vruchtbaar resultaat te komen. Hier ligt nog een onmiskenbare uitdaging voor de procesmatige vormgeving van de omgevingsanalyses. In deze vorm – via een GDR met een beperkt aantal belanghebbenden – kan een daarop gebaseerde MCA door het betrekkelijk geringe aantal deelnemers dat praktisch gesproken kan meedoen evenmin representatief worden genoemd. De gekozen structuur van een MCA, waarbij gedacht moet worden in indicatoren die onderscheidend werken bij de keuze voor een bestrijdingsstrategie, heeft niet gewerkt. Het is de vraag of het überhaupt mogelijk is om met een MCA objectief op basis van indicatoren tot een keuze van de beste strategie te komen. Te meer daar het onderliggende rekenmodel in de gehanteerde vorm nog steeds hoofdzakelijk epidemiologisch/economisch van aard is.

SLOTOPMERKING

Hoewel de raden reserves hebben bij de bruikbaarheid van Group Decision Rooms als werkvorm voor de omgevingsanalyse bij de herziening van beleidsdraaiboeken en het gebruik van MCA daarbij afwijzen, doen zij hieronder enkele suggesties voor verbetering als het ministerie van LNV deze aanpak toch zou willen volgen. Voor het meenemen van

andere aspecten dan economie en epidemiologie zoals sociale gevolgen en psychische schade ontbreekt de onderbouwende informatie in het rekenmodel. Via empirisch onderzoek en *expert judgement* zouden die in principe wel een plaats in het model kunnen krijgen. Dit zou recht doen aan de sterke maatschappelijke behoefte om de keuze voor een Nederlands dierziektebeleid te baseren op alle belangen die spelen bij deze problematiek.

Om tot uitwisseling, reflectie en verdieping te komen, is het wenselijk om toekomstige groepsbijeenkomsten anders te structureren dan op basis van de nu gehanteerde MCA. Om tot beleid te komen dat op een breder draagvlak kan rekenen lijkt het zinvoller om deelnemers te laten aangeven welke de belangrijke waarden en belangen zijn, en hen vervolgens nieuwe beleidsvarianten te laten bedenken die meer tegemoet komen aan de geïnventariseerde waarden en belangen. Het MCA model is daarvoor strikt genomen niet nodig.

De interactie tussen de deelnemers is wenselijk om tot een gedeelde probleemanalyse en onderling begrip te komen. Hiervoor is het nodig dat belangengroepen gedurende langere tijd met elkaar in discussie zijn, wellicht specifiek over één knelpunt in het dierziektebeleid, bijvoorbeeld de problematiek rond de afzet van vlees van geënte dieren.

Ministerie van
Landbouw, Natuurbeheer en Visserij

Directie Groene Ruimte en Recreatie

Raad voor het Landelijk Gebied
Stationsplein 14
3818 LE AMERSFOORT

landbouw, natuurbeheer
en visserij

de brief van	de kenmerk	om kenmerk	datum
		GRR.2002/1630	6-2-2003
onderwerp		doorlooptijd	bijlagen
Adviesaanvraag dierziektebeleid (TRC 2003/17)		3785019	

Geachte Raad,

In uw werkprogramma voor 2003 is een advies opgenomen over de wijze waarop LNV in de toekomst rekening kan houden met gevoelens in de samenleving bij het dierziektebestrijdingsbeleid. Aanleiding is de MKZ-crisis van 2001. Op basis van de evaluatie van de crisis en crisisbestrijding heeft de B&A-Groep een rapport uitgebracht. Volgens die evaluatie van de MKZ-crisis was er in het beleid onvoldoende balans tussen de aandacht voor veterinaire en economische gevolgen aan de ene kant, en de sociaal-maatschappelijke effecten (zoals ethische, ecologische en psychologische) aan de andere kant. De maatschappelijke weerstand nam tijdens de crisis geleidelijk toe.

De MKZ-bestijding van 2001 heeft veel weerstand en emoties opgewekt ten aanzien van de toegepaste maatregelen. Zowel maatschappelijk als politiek wordt als probleem gezien dat er ten tijde van de MKZ-crisis een disbalans is ontstaan tussen de wijze waarop de dierziekte bestreden werd - die weliswaar uit veterinair-technisch oogpunt te verantwoorden was - en datgene wat de maatschappij nog aanvaardbaar achtte.

LNV wil zich in de toekomst meer rekenschap geven van het feit dat een dierziektecrisis meer is dan alleen een veterinair probleem, waarbij nadrukkelijk gestreefd dient te worden naar het herwinnen van maatschappelijk draagvlak.

Om daar op adequate wijze op in te kunnen spelen zal vanaf 2003 de ontwikkeling van het bestrijdingsbeleid dat uitmondt in het opstellen van beleidsdraaiboeken plaatsvinden volgens een proces waarin de omgevingsanalyse een centrale plaats inneemt. Dit houdt in dat LNV bij het formuleren van dat beleid en de bijbehorende beleidsdraaiboeken investeert in een brede communicatie: het breed en intensief betrekken van de omgeving vanaf het eerste begin tot de vaststelling van het definitieve beleidsdraaiboek. Daartoe dient inzicht te bestaan in de belangen en zullen belangen op inzichtelijke wijze tegen elkaar afgewogen dienen te worden.

Ministerie van Landbouw,
Natuurbeheer en Visserij
Directie Groene Ruimte en
Recreatie
Beeldboulevardweg 72
Postadres: Postbus 20401
2500 EE 's-Gravenhage
Telefoon: 070 - 378888
Fax: 070 - 378800
Telegramadres: Landvis
Telefax: 32040 Lavind

Datum	Kenmerk	Vervolgblad
6-2-2003	GRR. 2002/1630	2

Na afloop van de crisis zijn, zowel nationaal als in EU-verband, al vele initiatieven ontwikkeld die zich met dat vraagstuk hebben beziggehouden. Voor een uitgebreid overzicht beveel ik u het rapport aan: MKZ, nieuwe waarden, andere wegen - van dialoog naar onderzoeksagenda (Wageningen UR, MKZ atelier, september 2002). Deze onderzoeken hebben aangetoond dat er veel en zeer gevarieerde belangen in het spel zijn. Het Landbouw-Economisch Instituut (LEI) heeft inmiddels een aanzet gegeven tot het opstellen van een afwegingskader.

Adviesaanvraag

Rekening houdend met de initiatieven die inmiddels op dit terrein ontplooid zijn en tegen de achtergrond van het gegeven dat de ontwikkeling van bestrijdingsstrategieën te allen tijde een politiek-maatschappelijke afweging zal blijven, verzoek ik de Raad:

- in beeld te brengen welke normatief - ethische aspecten en maatschappelijke gevoelens in het geding zijn bij de bestrijding van dierziekten zoals Klassieke Varkenspest (KVP) en MKZ, dat wil zeggen dierziekten, waarvoor de bestrijdingsmaatregelen vaak verstrekende economische, sociale en psychische gevolgen kunnen hebben;
- ter ondersteuning van het politiek maatschappelijke afwegingsproces te adviseren over de wijze waarop genoemde aspecten moeten worden gewogen.

Ik verwacht dat ik op basis van het door uw Raad geleverde advies in de toekomst de beleidsalternatieven beter op hun waarde zal kunnen schatten en daardoor een betere balans zal kunnen vinden tussen de veterinaire en economische gevolgen aan de ene kant, en de sociaal-maatschappelijke effecten aan de andere kant.

Ik hoop dat u kans ziet om het advies in het derde/vierde kwartaal af te ronden.

DE MINISTER VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER
EN VISSERIJ,

dr. C.P. Veerman

De Voorzitter van de Tweede
Kamer der Staten-Generaal
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

landbouw, natuurbeheer
en visserij

uw brief aan	uw kenmerk	uw kenmerk	datum
		VVA. 2002/3646	10-12-2002
indien van	indien van	indien van	indien van

Nieuwe werkwijze voorbereiding
beleidsdraaiboeken bestrijding
zeer besmettelijke dierziekten
TRC 2002/10480

Geachte Voorzitter,

In mijn brief van 7 augustus 2002 aan uw Kamer (Kamerstukken II, 2001-2002, 27.622 en 25.229, nr. 111) over de stand van zaken van de draaiboeken mond- en klauwzeer (MKZ) en klassieke varkenspest (KVP), gaf ik aan dat de totstandkoming van de beleidsdraaiboeken voor dierziektebestrijding voortaan zou plaatsvinden op basis van een proces waarin een omgevingsanalyse een centrale plaats inneemt. Over de invulling daarvan wil ik u in deze brief informeren.

In de brief van 7 augustus jl. heb ik eveneens aangegeven prioriteit toe te kennen aan de opstelling van de beleidsdraaiboeken voor de bestrijding van MKZ en KVP. Teneinde hieraan te kunnen voldoen, is het nog niet mogelijk geweest de omgevingsanalyse een plaats te geven in de totstandkoming van deze beleidsdraaiboeken. In 2003 zal echter worden gestart met de herijking van beide beleidsdraaiboeken aan de hand van een omgevingsanalyse.

Kader, definitie en te bereiken resultaat

De MKZ-bestrijding van 2001 heeft geleid tot een ontwrichting van het maatschappelijk functioneren en daarnaast veel weerstand en emoties opgewekt ten aanzien van de toegepaste maatregelen. De MKZ-bestrijding bracht duidelijk aan het licht dat er rond de bestrijding van een dergelijke besmettelijke dierziekte een veelheid aan belangen in het geding is. Om recht te doen aan al deze belangen zal vanaf 2003 de totstandkoming van de beleidsdraaiboeken voor dierziektebestrijding plaats vinden volgens een proces waarin de analyse van en de interactie met de omgeving een centrale plaats inneemt. Bij het totstandbrengen van de aangegeven beleidsdraaiboeken zal LNV investeren in een brede communicatie, waarbij in het traject voor de opstelling van het beleidsdraaiboek de relevante maatschappelijke actoren intensief betrokken zullen worden.

datum
10-12-2002

kenmerk
VVA. 2002/3646

bijlage

De totstandkoming van de beleidsdraaiboeken via het hierna beschreven proces van omgevingsanalyse heeft betrekking op de dierziekten die bij de bestrijding het maatschappelijke functioneren ernstig kunnen ontwrichten.

Concreet betreft het de zeer besmettelijke dierziekten mond- en klauwzeer (MKZ), klassieke varkenspest (KVP), Afrikaanse varkenspest (AVP), vogelpest (AI) en pseudo-vogelpest (NCD).

Het eerste doel van dit breed en intensief betrekken van de omgeving is het goed inzicht krijgen in de belangen en emoties bij een bestrijding om die te kunnen betrekken bij de keuze van de in het beleidsdraaiboek op te nemen maatregelen. Het tweede doel is het verkrijgen van begrip voor de inhoud van het bestrijdingsbeleid en voor de wijze van de totstandkoming daarvan. Zonder herkenning en erkenning van belangen en emoties kan immers nimmer begrip of acceptatie ontstaan.

Het proces van de omgevingsanalyse heeft betrekking op:

- * De inhoud van het beleid(sdraaiboek);
- * De identificatie van de bij dat beleid betrokken belangen;
- * Het omgaan met c.q. de weging van die belangen.

De inhoud van het beleid(sdraaiboek) bestrijding

De inhoud van het beleid(sdraaiboek) wordt mede bepaald door input vanuit de omgeving. De input en het overleg daarover zijn gebonden aan randvoorwaarden. Deze zijn:

- * De (voorgenomen) aanpak is in veterinaire opzicht effectief;
- * De afweging van belangen is niet uitsluitend een vraagstuk van kosten en baten, maar een confrontatie van verschillende belangen;
- * De besluitvorming omtrent de aanpak in concreto (vaststelling beleidsdraaiboek) ligt te allen tijde bij de minister van LNV, gelet op diens verantwoordelijkheid voor de bestrijding;
- * De bestrijdingsaanpak is in overeenstemming met geldende Europese regelgeving, maar houdt daarnaast ook rekening met voorgenomen regelgeving.

Identificatie van de belangen en hoe daarmee om te gaan

Er hebben verschillende onderzoeken naar de MKZ-bestrijding en de gevolgen daarvan (zoals het B&A-rapport, LEI-rapport, onderzoek Europees Parlement). In lijn met hetgeen ik reeds stelde, blijkt ook uit die rapporten dat bij de bestrijding van dierziekten als MKZ een veelheid van belangen aan de orde is. Het Landbouw Economisch Instituut (LEI) heeft de diverse betrokken belangen in algemene zin al in beeld gebracht.

datum
10-12-2002

kenmerk
VVA. 2002/3646

bijlage

Ten aanzien van de weging van de belangen en keuze van bestrijdingsstrategieën, merk ik op dat dit eerst en vooral een politiek-maatschappelijke afweging is.

Voor de weging van de belangen zijn daarnaast technieken beschikbaar die dit proces ondersteunen. Het LEI heeft aanzetten gegeven voor een weging van de diverse belangen met behulp van de zogenaamde Multi Criteria Analyse. Het toekennen van de gewichten aan de wegingsfactoren is hierbij cruciaal en wordt nog nader ingevuld. Voor de ondersteuning van de identificatie en weging van de verschillende belangen zal aan de Raad voor het Landelijk Gebied (RLG) worden gevraagd een advies uit te brengen.

Bij het in beeld brengen van de maatschappelijke belangen wordt gekozen voor een aanpak vanuit drie te onderscheiden categorieën:

- a. De direct belanghebbenden (vertegenwoordigers van allerlei organisaties, niet alleen uit de landbouw);
- b. De indirect belanghebbenden ('het brede publiek');
- c. De partijen die aan de bestrijding meebetalen (het Productschap Vee en Vlees (PVV), het Productschap voor Pluimvee en Eieren (PPE) en het Productschap Zuivel (PZ)).

a) Direct belanghebbenden

Tot de direct belanghebbenden worden organisaties gerekend die gedurende de bestrijding van een besmettelijke dierziekte rechtstreeks in hun belangen worden geraakt. De inmiddels uitgevoerde onderzoeken van de MKZ-bestrijding geven een goed inzicht over de identiteit van de direct betrokkenen. LNV zal deze direct betrokkenen actief en rechtstreeks benaderen en een startdocument toezenden. Om te voorkomen dat eventueel toch andere direct belanghebbenden worden gemist, zal aan het begin van het proces hieraan bekendheid worden gegeven door middel van een persbericht. Op die manier wordt iedere direct belanghebbende in de gelegenheid gesteld zich aan te melden.

Gelet op de verantwoordelijkheid voor de realisatie draagt LNV zorg voor de opstelling van het startdocument, voor het uitnodigen en voor het betrekken van de direct belanghebbenden bij het proces. Het startdocument zal de probleemstelling bevatten van de te bestrijden dierziekte, de randvoorwaarden en het te bereiken doel.

Gedurende het proces zullen alle belanghebbenden geïnformeerd worden over het proces door middel van bijeenkomsten. Voor het voorzitterschap van deze bijeenkomsten gaat mijn voorkeur uit naar een onafhankelijke voorzitter.

Totstandkoming van het advies

Voor de voorbereiding van het advies zijn drie werkgroepen ingesteld bestaande uit leden van beide raden en externe deskundigen. De werkgroepen hielden zich respectievelijk bezig met dierziekten, beleid en regelgeving en maatschappelijke aspecten. Zij hebben afzonderlijk en gezamenlijk een aantal malen vergaderd. Leden van de werkgroepen hebben daarnaast schriftelijk bijdragen geleverd over onderdelen van het onderwerp.

DE SAMENSTELLING VAN DE WERKGROEPEN WAS ALS VOLGT:

- Mw. dr. H.M. de Boois
- Prof. mr. D.W. Bruil
- Prof. dr. ir. R.B.M. Huirne
- Prof. dr. ir. M.C.M. de Jong
- Ir. J.T.G.M. Koolen
- Mw. ing. M.D.A.M. van der Laan – Veraart
- Drs. C.C.J.M. van der Meijs
- Mw. G.W. van Montfrans - Hartman
- Mw. prof. dr. E.N. Noordhuizen-Stassen
- Prof. dr. J.D. van der Ploeg
- Drs. F.H. Pluimers
- Drs. E.M.A. van Rooij
- Mw. drs. A.M. Sparnaaij
- Prof. dr. J.A. Stegeman
- Drs. P. van der Wal
- Prof. dr. C.J.G. Wensing
- Mw. prof. dr. ir. A.J. van der Zijpp

VANUIT DE SECRETARIATEN VAN DE BEIDE RADEN WERDEN DE WERKGROEPEN ONDERSTEUND DOOR:

- Mw. A.S. Bruinsma
- Ir. J.A. van Driel
- Mr. W.J. Kooy
- Dr. J.E.R. Thole
- L. Vokurka
- Mw. dr. drs. I.D. de Wolf

datum 10-12-2002 kenmerk VVA. 2002/3646 bijlage

b) Indirect belanghebbenden

Tot de indirect belanghebbenden reken ik het brede publiek. Voor het betrekken en informeren van deze doelgroep bij de ontwikkeling van een beleidsdraaiboek is een andere aanpak nodig dan bij de direct belanghebbenden. Van belang is eerst de geïnteresseerden te identificeren. Vervolgens wordt de aldus afgebakende doelgroep gericht informatie verstrekt. De respons die naar aanleiding hiervan verkregen wordt, wordt in het verdere beleidsproces betrokken. De reacties uit het brede publiek zullen in geaggregeerde vorm in de hierboven genoemde bijeenkomsten worden ingebracht en via internet worden gepubliceerd.

Ook zal met het oog op de communicatie met het brede publiek een publieksversie van de (concept) beleidsdraaiboeken worden geschreven en openbaar worden gemaakt.

Door middel van deze acties wil ik het brede publiek informeren om daarmee te voorkomen dat een verkeerd beeld ontstaat als gevolg van onjuiste of onvolledige informatie.

c) Financiers

Een belangrijk deel van de kosten van de bestrijding betalen de productschappen als gevolg van het 'Convenant financiering bestrijding besmettelijke dierziekten LNV - PVV - PPE - PZ'. Alhoewel de productschappen tot de direct belanghebbenden behoren en daartoe in het kader van deze categorie bij de beleidsontwikkeling worden betrokken, vergt het feit dat deze organisaties de kosten meefinancieren een specifieke aanpak.

Deze aanpak houdt in dat de verschillende beleidsdraaiboeken voor dierziektebestrijding voor finale reactie worden voorgelegd aan de betrokken productschappen. Eerst na ontvangst van de reactie daarop zal ik - alles overwegende - een definitieve versie van het beleidsdraaiboek vaststellen.

Samenvatting

De MKZ-bestrijding van 2001 heeft meer dan ooit laten zien wat de gevolgen kunnen zijn van de bestrijdingsmaatregelen bij een dergelijke besmettelijke dierziekte. Om die reden wil ik de 'maatschappelijke omgeving' intensiever en uitgebreider betrekken bij de totstandkoming van de te treffen bestrijdingsmaatregelen. In deze brief heb ik het kader daarvoor aangegeven.

De minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij,

dr. C.P. Veerman

Om een beeld te krijgen van de maatschappelijke aspecten van dierziektecrises en het dierziektebeleid heeft eind augustus 2003 een consultatie plaats gevonden met vertegenwoordigers van een aantal organisaties en ondernemingen en een aantal privé personen die betrokken waren geweest bij de uitbraak van MKZ. De deelnemers aan deze drie groepsbijeenkomsten waren:

NAAM EN ORGANISATIE:

- Dhr. E.J. Aalpoel, Actiegroep MKZ
- Mw. M. Berendsen, Ministerie van LNV, directie VVA
- Dhr. B. van den Berg, Dierenbescherming
- Dhr. T. Bosgoed, PMOV boer
- Mw. A. Bouma, Faculteit Diergeneeskunde
- Mw. R. Bouwhuis, Thuiszorg Salland
- Dhr. J. Braamskamp, Gezondheidsdienst voor Dieren
- Mw. D. Bredenoord, Ent Europa
- Dhr. T. Cuijpers, LTO Nederland
- Mw. J. van Eijk, Ned. Belangenvereniging van Hobbydierhouders
- Dhr. L. Eland, Burgemeester gemeente Epe
- Dhr. L. Elving, Stichting Zeldzame Huisdierrassen
- Dhr. A.J.G. den Hertog, KNMvD – afdeling GPGH
- Mw. R. Huijsman-Rubingh, Ministerie van VWS
- Dhr. H.A. Kamphuis, AID, Afdeling Inspectie Noord en Oost Nederland
- Dhr. P. Kersten, Alterra
- Dhr. J. Klaver, Productschappen PVE
- Dhr. F. de Klerk, RVV (bestuurlijk)
- Mw. H. Kooistra, Coöperatie Rijnvallei
- Dhr. L. Kool, LNV-Directie Oost
- Dhr. W. Kuipers, Min. EZ, Directie Regionaal Economisch Beleid
- Dhr. A.J. Maat, Europees Parlement, fractie EVP/CDA
- Dhr. J. Oosterbaan, Stichting Kinderboerderijen Nederland
- Mw. J. Pijl, Stichting Gelders Landschap
- Dhr. A. Siemons, Leghennenhouder
- Dhr. K. Steijn, RVV (uitvoerend)
- Dhr. D.J. Verstand, RECRON
- Mw. J. Visser-Veldhuisen, NMV
- Dhr. H.E. Waalkens, lid van de PvdA fractie van de Tweede Kamer der Staten-Generaal
- Dhr. J. de Win, Ministerie van LNV, directie Voorlichting

Geraadpleegde literatuur

B&A groep 2002

MKZ, 2001, De evaluatie van een crisis
Eindrapport, B&A Groep Beleidsonderzoek & -Advies b.v.

Berentsen, P.B.M., A.A. Dijkhuizen and A.J. Oskam, 1990
Food-and-mouth disease and export. Wageningen Agricultural University.

Berentsen, P.B.M., A.A. Dijkhuizen and A.J. Oskam, 1992
A critique of published cost-benefit analyses of food-and-mouth disease. Preventive Veterinary Medicine, 12 (1992) 217-227.

Bruil, D.W., 2002

Agrarisch Noodrecht. Rede bij aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar agrarisch recht aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Burrel, A. en M.-J. Mangen, 2001

Epidemieën van dierziekten: noodvaccinatie overwegen, Economisch-Statistische Berichten, 6 april.

Haafden, E.H. van en P.H. Kersten, 2002

Veerkracht, Alterra rapport 539, Alterra, Wageningen

Hartog, L. den e.a., 2003

Pluimveehouderij en besmettelijke dierziekten. Inventarisatie van kennis en dilemma's. Wageningen UR.

Huirne, R.B.M. e.a., 2002

MKZ - Verleden, Heden en Toekomst,
Over de preventie en bestrijding van MKZ,
Landbouw-Economisch Instituut.

Minister van LNV, 2002

Brief aan de Tweede Kamer, VVA 2002/3646 van 10 december 2002
Over nieuwe werkwijze voorbereiding beleidsdraaiboeken bestrijding zeer besmettelijke dierziekten.

Minister van LNV, 2003

Brief aan de Raad voor het Landelijk Gebied, GRR 2002/1630 van 6 februari 2003 met de Adviesaanvraag dierziektebeleid.

Raad voor Dierenaangelegenheden, 2003

Wet- en regelgeving omtrent hobbydieren. Inventarisatie en analyse van de vigerende Europese, en in het bijzonder de Nederlandse wet- en regelgeving die op hobbydieren en hun houders van toepassing is ten behoeve van de minister van landbouw, Natuurbeheer en Visserij. RDA 2003/02, 2 delen.

Raad voor het Landelijk Gebied, 2001

Vóór het kalf verdronken is ... Advies over de toekomst van de dierhouderij in Nederland. RLG 01/6.

Rutgers, L.J.E., J. Swabe en E.N. Noordhuizen-Stassen, 2003

Het doden van gehouden dieren: ja mits,... of nee, tenzij?, in druk.

Stegeman, J.A., 2003

Dieren ruimen of blik verruimen?

Rede bij aanvaarding van het ambt van hoogleraar op het vakgebied Epidemiologie van Infectieziekten in de faculteit der diergeneeskunde van de Universiteit Utrecht, 17 juni.

Stolwijk, H.J.J., 2001

De bestrijding van Mond- en klauwzeer: tijd voor een ander beleid, Economisch-Statistische Berichten, 28 september

Zijpp, A.J. van der, e.a., 2002

MKZ: Nieuwe waarden, andere wegen – van dialoog naar onderzoeksagenda.

Eindrapportage MKZ-Atelier, Wageningen Universiteit.

In deel 2 'Onderbouwing van het advies' is een uitgebreide literatuurlijst opgenomen.

Samenstelling van de raden

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

- prof. dr. C.J.G. Wensing, voorzitter
- A. Achterkamp
- mw. drs. I. Arendzen
- mw. ir. A.M. Burger
- mr. W. van de Giessen
- ir. M.J.B. Jansen
- drs. S.B.M. Jongerius
- J.Th. de Jongh
- dr. Tj. Jorna
- drs. R.J.T. van Lint
- P.J.H.M. Loonen
- dr. ir. H. Paul
- prof. dr. A. Pijpers
- S.J. Schenk
- prof. dr. F.J. van Sluijs
- H.W.A. Swinkels
- drs. P.A. Thijsse
- prof. dr. J.H.M. Verheijden
- mr. ing. C.J.J.M. Vermeeren

RAAD VOOR HET LANDELIJK GEBIED

- prof. H.J.L. Vonhoff, voorzitter
- prof. dr. Th.A.M. Beckers
- mw. drs. H.L. Blok
- mw. dr. H.M. de Boois
- prof. dr. G.J. Borger
- mw. mr. F.G. van Diepen-Oost
- ir. J.T.G.M. Koolen
- dhr. B.J. Krouwel
- mw. M.D.A.M. van der Laan-Veraart
- mw. G.W. van Montfrans-Hartman
- dhr. P. Nijhoff
- prof. dr. J.D. van der Ploeg
- ir. F.C. Prillewitz
- mw. A. van Vliet-Kuiper

Algemeen secretaris:
mr. W.J. Kooy

Secretaris: mw. dr. drs. I.D. de Wolf

Overzicht publicaties

RAAD VOOR HET LANDELIJK GEBIED 2002-2003

2003

- RLG 03/1 Jaarverslag 2002 en werkprogramma 2003
 RLG 03/2 Voor een dubbeltje op de eerste rang
 Advies over het natuurbeleid (februari 2003)
 RLG 03/3 Platteland in de steigers
 Advies over de reconstructie van de zandgebieden in Zuid- en Oost-Nederland (februari 2003)
 RLG xxxx Scherven brengen geluk, ruimte voor duurzame glastuinbouw
 Lezing raadslid J.T.G.M. Koolen, Nationaal Glastuinbouwcongres 14 april 2003
 RLG 03/4 Briefadvies over de gevolgen van hervormingsvoorstellen van het GLB (mei 2003)
 RLG 03/5 Ruimte voor natuur
 Advies over realisatie en beheer van de Ecologische Hoofdstructuur en de ruimte die dat vraagt voor mensen, organisaties en de natuur zelf (juli 2003)
 RLG 03/6 De boer in de keten: boeienkoning of teamspeler? Advies over de positie van primaire producenten in agroketens (september 2003)
 RLG xxxx Vitaal Platteland vraagt een bos energie
 Lezing voorzitter prof. H.J.L. Vonhoff, Symposium 'Bos en Energie', 10 september 2003
 RLG 03/7 Het ontwerpen van een experiment
 Publicatie naar aanleiding van de werkconferentie over een volgende generatie publieksgericht beleid, 8 mei 2003 (december 2003)
 RLG 03/8 Dierziektebeleid met draagvlak
 Advies over de bestrijding van zeer besmettelijke dierziekten Deel 1 – advies (december 2003)
 Deel 2 – onderbouwing van het advies (december 2003)

2002

- RLG 02/1 Briefadvies over de positie van het groene onderwijs (januari 2002)
 RLG 02/2 Briefadvies reactie op de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening, deel 3 (februari 2002)
 RLG 02/3 Jaarverslag 2001 en werkprogramma 2002
 RLG 02/4 Terug op de grond en weer tussen de mensen
 Advies over 'Food Delta' (april 2002)
 RLG 02/5 Voorkomen is beter...
 Advies over soortenbescherming en economische ontwikkeling (april 2002)

- RLG 02/6 Meer regio, minder regels, meer resultaat
 Advies over het Tweede Structuurschema Groene Ruimte, deel 1 (juni 2002)
 RLG 02/7 Groene diensten: van ondersteunen naar ondernemen
 Advies over groene diensten in het landelijk gebied (juni 2002)
 RLG 02/8 Voor boeren, burgers en buitenlui
 Advies over de betekenis van sociaal-culturele ontwikkelingen voor het landelijk gebied (juni 2002)

Alle publicaties staan op de website van de Raad voor het Landelijk Gebied (www.rlg.nl) en zijn desgewenst te 'downloaden'. De publicaties zijn kosteloos via het secretariaat te bestellen.

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN 2002-2004

2003/2004

- Jaarverslag 2002
 RDA 2003/01 Advies omtrent dierziekten en zoönosen, waarvoor hobbymatig gehouden dieren vatbaar zijn en als drager kunnen fungeren, die een bedreiging kunnen vormen voor de gezondheid van mensen en bedrijfsmatig gehouden dieren en die in het kader van grote bestrijdingscampagnes relevant zijn
 RDA 2003/02 Wet- en regelgeving omtrent hobbydieren
 RDA 2003/03 Mogelijke dierenwelzijnproblemen in de paardenhouderij
 RDA 2003/04 Zorgen voor je paard
 RDA 2003/05 Criteria voor dodingsmethoden voor paling en meerval
 RDA 2003/06 Het doden van drachtige grote landbouwhuisdieren
 RDA 2003/07 Negatief- en positieflijst voor zoogdieren en vogels ter invulling van artikel 33 van de gezondheids- en welzijnswet voor dieren
 RDA 2003/08 Dierziektebeleid met draagvlak
 Advies over de bestrijding van zeer besmettelijke dierziekten Deel 1 – advies
 RDA 2004/01 Dierziektebeleid met draagvlak
 Advies over de bestrijding van zeer besmettelijke dierziekten- Deel 2 – onderbouwing van het advies

2002

- RDA 2002/01 Minimum welzijnseisen tijdens bestrijdingscampagnes
 RDA 2002/02 Fokken met recreatiedieren (1)
 RDA 2002/03 Fokken met recreatiedieren (2)
 RDA 2002/04 Advies aan de Directeur Landbouw van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij inzake een plan van aanpak voor de bestrijding van aangeboren afwijkingen bij katten
 RDA 2002/05 Een toetsingskader en toelatingsprocedure voor aanwijzing van nieuwe voor productie te houden vissoorten

Een overzicht van eerdere door de Raad uitgebrachte adviezen kan worden opgevraagd bij het secretariaat van de Raad voor Dierenaangelegenheden of is te vinden op www.raadvoordierenaangelegenheden.nl.

